

Примена процесне драме у настави српског језика и књижевности

Мирјана М. Стакић*

Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет, Ужице

Апстракт: Примена процесне драме у настави српског језика и књижевности представља новину, те је рад настао са циљем њене имплементације као начина рада у наставу. Извршен је преглед и анализа литературе како би се теоријски приказале карактеристике процесне драме (усмереност на процес, одсуство публике, наставник у улози, коришћење драмских техника, епизодност и др.), њена структура и планирање, те указало на неке позитивне ефекте њене примене у настави. Уочено је одсуство радова из методике наставе српског језика и књижевности који се баве овом темом, те је дат преглед литературе и акредитованих програма сталног стручног усавршавања са садржајима из драмске педагогије који потенцијално могу допринети имплементацији процесне драме у наставу српског језика и књижевности. Такође, размотрене су неке методичке могућности за њену примену и скициран модел примене. Тиме се само отвара простор за методичка истраживања о могућностима примене процесне драме у настави српског језика и књижевности којима би се потврдила потенцијална оправданост њеног имплементирања у праксу, што представља и основни закључак рада.

Кључне речи: *драмска педагогија, драмске активности, предмет Српски језик и књижевност, процесна драма, методика наставе српског језика и књижевности.*

Увод

У литератури постоји став „да су границе између наука и уметности замагљене” и да у наставне програме ваља укључити њихове везе (Hadzigeorgiou, Kampouroulou, Fokiali, 2015: 745). Међутим, уметност

* mirjanastakic073@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4184-3285>

може постати и средство којим ученици стичу знања током школовања. У педагошкој литератури описан је правац *драмске активности у образовању* који се заснива на примени драмске уметности, те ауторка Ивана Стаменковић указује на то да је његова карактеристика „да наставници примењују различите драмске и/или позоришне технике у свом раду с децом и младима“, и да у литератури постоји бројни термини којима се он одређује, попут: „драма у образовању, драма као образовање, едукативна драма, драма као медијум учења, драма као метод, драмски метод, креативна драматика, драма за разумевање, процесна драма, игре улога, симулације и импровизације“ (Stamenković, 2015: 811). Истиче се и да *драма у образовању* представља „метод учења где ученици активно учествују у драмским садржајима којима се обрађује градиво“, а као карактеристике метода наводи се да драмски процес покреће и предлаже наставник, а „ученици самостално смишљају драмске садржаје (у целини или елементе), одигравају их и учествују у рефлексiji о њима“ (Đorđević, 2015: 52). Резултати истраживања о могућностима да се у школама у Србији имплементира драма у образовању показују да већина (52%) од 300 узорком обухваћених испитаника (обухваћено је 30 васпитача, 48 учитеља и 222 предметних наставника: 103 наставника раде у основним и 119 у средњим школама) не познаје драму у образовању, а током студирања „само 15% испитаника“ је стекло сазнања о њој (Đorđević, 2015: 53). Ауторка истраживања Живкица Ђорђевић је извршила анализу одговора по нивоима образовања и областима из којих испитаници долазе, и она показује следеће:

„[...] да је оних који познају драму највише у категорији васпитача – 98%, затим наставника страних језика – 62% у основним и 48% у средњим школама, па наставника српског језика – 55% из основних и 52% из средњих школа; 54% је учитеља, 33% наставника друштвених наука је из основних и 30% из средњих школа, а најмање је наставника природних наука: из основних школа 11%, а из средњих само 4%“ (Đorđević, 2015: 53).

Премда је узорак васпитача који је обухваћен истраживањем недовољан да бисмо могли извршити генерализацију, добијени резултат да 98% васпитача познаје драму у образовању је очекиван, нарочито ако узмемо у обзир то да се њена примена у предшколској установи заснива на драмској игри, те да васпитачи током школовања на педагошким и учитељским факултетима изучавају различите врсте дидактичких ига-

ра, међу којима драмске игре имају истакнуто место. Анализа наставних програма учитељских факултета и високих школа струковних студија показује називе предмета на којима будући васпитачи стичу компетенције које су у функцији драмског стваралаштва деце (v. Роровић, 2022: 100), а поред тога, резултати истраживања потврђују да васпитачи у Србији „примењују драмске и позоришне активности у васпитно-образовном раду” (Роровић, 2022: 100) и сматрају да примена „драмског метода има позитивне васпитно-образовне ефекте” (Milovanović, 2019: 195).

Игра представља начин на који дете сазнаје и доживљава свет, а теоретичари у дечјој игри виде „најмањи структурни модел за настанак драмског чина” (Рајајић, 1997: 194). У литератури је истакнут значај који драмске игре имају у различитим сегментима дечјег развоја (Kamenov, 2006; Kamenov, 2010; Muratović Drobac, 2015; Milovanović, 2023; Perić Kraljik, 2006; Stakić, 2016), као и то „да узраст ученика не представља дискриминишући фактор када је реч о играма” (Stakić, 2023: 102). Дакле, заговара се идеја о примени игре на свим нивоима школовања (Marinković, 2000; Stakić, 2023), а нарочито у млађим разредима, јер уколико „нема игре у васпитно-образовном процесу, поласком детета у школу, продубљује се јаз између предшколског и школског детињства и јача дисконтинуитет у систему васпитања и образовања” (Kopas-Vukašinović, 2006: 184). Иако се ово запажање ауторке Емине Копас Вукашиновић односи на дидактичке игре уопште, њиме су обухваћене и драмске игре које се могу примењивати у оквиру правца *драма у васпитању и образовању* који, према дефиницији Дечјег театарског удружења Америке коју наводи Милан Мађарев, представља *процес* који је „прикладан за све узрасте” (Mađarev, 2015: 11).

Драма у образовању се може користити на различитим нивоима образовања, у настави предмета који припадају и природним и друштвеним наукама, а резултати претходно поменутог истраживања ауторке Ђорђевић показују да по „сазнањима испитаника драма у образовању се у нашим школама највише користи у настави српског језика – 78% и у ваннаставним активностима – 75%” (Ђорђевић, 2015: 53). Када је реч о највећој заступљености у примени драме у образовању у настави српског језика, и овај је резултат очекиван, нарочито ако узмемо у обзир то да су у методици српског језика и књижевности развијени бројни поступци у којима се користе различити облици драмске уметности, те да методичари наводе и/или описују бројне стваралачке игре и говорне

драмске и сценске вежбе које се могу примењивати на часовима српског језика (в. Janjić, 2008: 44; Milatović, 2013: 347–348; Rosandić, 1986: 623–627, Stakić, 2023). О њиховом значају сведочи и анализа упутстава за дидактичко-методичко остваривање садржаја програма овог предмета у млађим разредима основне школе која показује да се практичарима указује на то да се у свим млађим разредима могу користити стваралачке активности, попут драмске игре (в. Stakić, 2023: 118–120). Такође, и када је реч о вежбама, неке од њих су прописане, тј. обавезне у свим разредима, и то *сценска импровизација* и *сценско извођење текста (драмско и луткарско)* у првом разреду, а *сценско приказивање драмског/драматизованог текста* у другом, трећем и четвртном разреду (в. Stakić, 2023: 147–149). При томе ваља правити разлику између сценског приказивања драмског и драматизованог текста јер драматизовани текст може бити и бајка, басна, приповетка и друго, а методичари истичу да се током драматизације ученицима могу дати задаци и „да делове нарације претворе у дијалоге, да их допуне, прошире, да импровизују и сл.” (Marinković, 1987: 117). Ови се методички поступци углавном користе приликом интерпретације књижевних дела, као стваралачка фаза обраде, или у области језичке културе, како би се она унапредила у различитим сегментима. Међутим, коришћење драме у настави српског језика и књижевности пружа много веће могућности него што је то примена различитих драмских игара и вежби. Такође, ваља истаћи да упркос литератури која постоји о различитим драмским играма и вежбама, примена *драме у образовању* представља знатно сложенији процес и недовољно је промовисана у методичкој литератури српског језика и књижевности. Због тога ћемо у раду укратко изложити теоријске поставке *процесне драме* као начина, тј. метода рада у настави, те потом приказати и неке од методичких могућности за њену примену у настави српског језика у млађим разредима основне школе.

Процесна драма у настави

Драму у образовању карактерише усмереност на процес (Athiemoalam, 2004; Van de Water, 2021), а дефинишу је и као импровизациони, „процесно усмерен облик драме у којем водитељ усмерава учеснике да замишљају, доживљавају и размишљају о људским искуствима” (Athiemoalam, 2004: 4). Њени учесници користе исте инструменте као и глумци, али са различитим циљем (Van de Water, 2021), јер се драма у

образовању заправо примењује као наставно средство (Athiemoolam, 2004), те њен циљ није развијање глумачког умећа, већ да помоћу ње ученици усвоје наставне садржаје (Idogho & Kayode, 2022). У литератури се, поткрепљено читавим низом извора, наводи да се користи „у оквиру педагогије засноване на игри која подржава учење у свим дисциплинама, укључујући писменост, математику и науку” (O’Sullivan & Price, 2019: 6). Такође, аутори наводе и читав низ студија како би показали њену ефикасност у различитим областима образовања и бројне позитивне ефекте које њена примена има када је реч о ученицима, попут пораста мотивације, академског успеха, развијања социјалних и комуникацијских вештина и друго (v. İşyar & Akay, 2017), те је називају и методом који има нарочити значај у развијању социјалног понашања и емоционалне интелигенције јер „чини да појединац осећа припадност групи” (İşyar & Akay, 2017: 216).

Нарочита заслуга за употребу драме у образовању припада Дороти Хиткот (Dorothy Heathcote), коју називају „пиониром драме” (Kipling, 2017: 79). Она је користила драму као средство да се створи нешто ново, тј. као „начин да уђе у друге области наставног плана и програма” (Wagner, 1976: 221). Хиткот је „седела на поду са својим ученицима”, „усмерава рад изнутра”, а потом се повукла из драме „и пустила ученике да се укључе у решавање проблема”, из чега је произашао модел „плашт стручњака” (Kipling, 2017: 79–80), а једну од предности која се постиже употребом драме у образовању објашњавала је и као напредак који се креће „од ослањања на наставника до независне акције [...]” (Wagner, 1976: 221). У литератури се наводи да су се разлике између стандардних драмских радионица и рада Дороти Хиткот огледале у томе што су њене радионице „биле засноване на импровизацији, без унапред припремљеног драмског предлошка” (Petrović, 2021: 190). Ауторка Петровић о томе каже и следеће:

„Ученици сами, у зависности од тренутних интересовања и расположења, одабирају животну ситуацију коју желе да драматизују, која није део ниједне драме, није записана, нити унапред припремљена. Главна идеја метода Дороти Хиткот заснива се на напору да се ученици ставе у туђе ципеле и да пробају да на основу свог искуства и личног доживљаја протумаче одређени текст, лик или проблем” (Petrović, 2021: 190).

Хиткот се сматра и зачетницом процесне драме, у чијем су настанку и развоју важне улоге имали и Болтон (Gavin Bolton) и Сесили О'Нил (Cecili O'Neill). Болтон је сматрао да драмско искуство пружа више од обичног искуства јер омогућава перспективу виђења из два света (Bolton, 1992) и процесну драму је посматрао у оквиру теорије Виготског, те ауторка Пјацолли (Erika Piazzoli), објашњавајући Болтонов рад у оквиру парадигме наставе и учења Виготског, указује на то да током драме у образовању симболичка игра и стварање уверења функционишу на два емоционална плана: „ученици доживљавају скуп емоција повезаних са контекстом игре и скуп емоција повезаних са стварним контекстом” (Piazzoli, 2016: 98). Дакле, Болтон се бавио питањима когнитивне и афективне природе искуства, те питањима односа дејче игре и драмске игре и позоришта (Davis, 2010, према: Bethlenfalvy, 2020: 36) и наводи се да је његова намера да се кроз ангажовање у свету фикције створи свест о коришћењу драмске форме како би се повећало разумевање учесника драме као творца света фикције (Bethlenfalvy, 2020: 41). Поред тога, други аутори истичу да „драма изоштрава перцепцију и омогућава лично изражавање и раст интелектуалне и емоционалне писмености” (Bowen & Hear, 2013: 3), те да драмски процес „пружа прилику за интерактивно искуство учења из прве руке” (Bowen & Hear, 2013: 2).

Ауторка О'Нил је сматрала да процесна драма доводи у питање устаљена схватања о стварању и функцији лика, те о наративу, као и о односу гледалац–глумац, па се као њена важна стратегија истиче „наставник у улози”, те модели постојања унутар и ван радње који захтевају дистанцу и рефлексију (O'Neill, 1995: XV, XVII–XVII, према: Taylor & Warner, 2006: 3). Ова ауторка (O'Neill, 1995) залагала се и за побољшану улогу наставника јер током примене драме у настави често није постојала „логичка веза између компонената часа”, те је изгледало као да наставници „воде ученике кроз низ неповезаних задатака” (Taylor & Warner, 2006: 3). Учесници на њеној радионици (тронедељни интензивни програм који је водила у Лондону са (америчким) постдипломцима, који су укључивали и наставнике) прихватили су то да „јавни наступ није циљ”, те да су најважније карактеристике процесне драме следеће:

„посебне сценске јединице повезане на органски начин, тематско истраживање уместо издвојеног или насумичног скеча [...]; догађај и искуство

који не зависе од писаног сценарија; брига за промену у начину размислања учесника; импровизирана активност; исходи нису унапред одређени већ се откривају током процеса; сценарио који настаје кроз акцију; вођа [фацилитатор] који активно делује и унутар и ван драме" (Taylor & Warner, 2006: 5–6).

Најважнија карактеристика процесне драме је *усмереност на процес, а не на (коначни) производ* (El-Nasr, Vasilakos, Robinson, 2008; Gill, 2012; Piazzoli, 2014; 2016), па је аутори називају и *драмом у настајању* (Gruić, 2002: 18), јер је у њој „фокус на ономе што се дешава током активности драмског процеса" (Gill, 2012: 1301) и не користи се унапред написан сценарио (Bowen & Hear, 2013; Gill, 2012; Kao & O'Neill, 1998; Liu, 2002; O'Neill, 1995; O'Toole, 1992). То је омогућено и тиме што у драмској активности сви учествују (O'Neill, 1995), јер се драма ствара у тренутку извођења, а такође, у њој нема ни публике, односно сви учесници су истовремено и (унутрашња) публика (Kao & O'Neill, 1998; Piazzoli, 2011a), будући да „учесници, заједно са наставником, чине позоришни ансамбл и баве се драмом како би сами себи створили значење" (Bowen & Hear, 2013: 6). Ауторка Пјацоли указује на то да процесна драма „увек почиње са образовним циљем, који води наставника у избору претекста, предложених улога и наративног путовања које креира заједно са учесницима", те да на том „путовању" нема традиционалног односа наставник–ученик, већ се они „смењују као аутори, редитељи и глумци" (Piazzoli, 2011a: 439). Задатак наставника се огледа у томе да омогући активно учешће и развијање рефлексije својих ученика тако што ће да осмисли начине на које ће да их повеже са садржајима, те „учесници у процесној драми преузимају улоге које су потребне за испитивање" задате теме (Bowen & Hear: 2013: 7). У том процесу се користе различите драмске технике, драмске игре и импровизације, али се процесна драма не може свести на њих јер њу одликује специфична *структура* (Piazzoli, 2012: 30; Piazzoli, 2014: 92). Она почиње *претекстом* (Liu, 2002; O'Neil, 1995; Piazzoli, 2012, 2014). Он одређује драмски свет (Liu, 2002), покреће га, и као претекст може се користити „слика, новински чланак, песма, кратки филм или нешто друго" (Piazzoli, 2012: 30), односно било које средство које има улогу мотивационог покретача. Претекст не представља само „почетни унос", његов значај је континуиран током самог трајања процесне драме јер се на основу њега врши креирање улога и конструирање драмски свет, „он евоцира питања" чији је циљ и да створе „одређено расположење или драмски фокус" (Piazzoli, 2012: 30). Ауторка Пја-

цоли истиче да је како би се испитало да ли је претекст добар потребно поставити питање „да ли инспирише отворена питања”, те ће „први задатак ученика бити да посматрају или прочитају претекст и формулишу питања инспирирана њиме” (Piazzoli 2011a: 446). После успостављања претекста, структура процесне драме се може поделити на три фазе: почетна фаза (иницијација), искуствена фаза и рефлексивна фаза (Piazzoli, 2011a, 2012). Током почетне фазе креирају се улоге и драмска ситуација; у искуственој фази ученици истражују драмски свет, а рефлексивну фазу карактерише размишљање о учењу које је остварено током драмског процеса (O’Toole & Dunn, 2002, према: Piazzoli, 2012: 30). Ова се ауторка бавила процесном драмом у настави страног/другог језика, али узимајући у обзир то да се процесна драма примењује у различитим дисциплинама, има аутора који сматрају да њена структура није опште прихваћена јер се у већини дисциплина „узима концепт и гради сопствени скуп активности које одговарају педагошким циљевима или намераваној сврси” (El-Nasr, Vasilakos, Robinson, 2008: 14).¹ Ипак, оно што нам се чини као опште прихваћена карактеристика процесне драме јесте њена епизодност која је, према мишљењу ауторке Маше Римац Јуриновић, чини идеалном за примену у учениоци, јер омогућава како наставак рада тако и његово заустављање како би се време посветило открићима која су направљена током процеса (Rimac Jurinović, 2016a: 243; 2016b: 58), рецимо „измјеном, примјерице, смрзнутих слика даје се у врло кратком времену сажетак свега што се направило до тада” (Rimac Jurinović, 2016b: 58). Извођење у процесној драми се може прекинути „како би извођач изашао из своје улоге да би дао коментар или затражио појашњење” (Gill, 2012: 1302), а сама епизодичност се надовезује на „смењивање драмских и недрамских епизода”, а у недрамским епизодама се „размишља о свету у којем живимо и доносе вредносни судови” (Rimac Jurinović, 2016a: 243). Из наведеног уочавамо значај рефлексивности и искуственог учења кроз процесну драму, па је важно омогућити адекватан аутентични контекст који омогућава стицање знања. И у литератури је истакнут значај контекста у планирању процесне драме (Bowen & Heap, 2013), јер она „функционише на претпоставци да се знање може

¹ Упркос томе, цитирани аутори сматрају да се могу издвојити као заједнички следећи елементи: „(а) начин размишљања и став према игри; (б) суспензија неверице, (в) драматизација, укључујући употребу наратива приче или драме; (г) елемент игре, посебно у контексту ситуационог учења и, (д) менторство и рефлексивност” (El-Nasr, Vasilakos, Robinson, 2008: 14).

стећи симулацијом окружења које одражава оно што се дешава у стварним ситуацијама" (Gill, 2012: 1301). Поред тога, кроз доживљавање драмских светова стварају се аутентични контексти који, према мишљењу ауторке Пјацоли, омогућавају да се интеракција међу ученицима „одвија у природном и реалистичном окружењу“, које је истовремено и „културно богато“ (Piazzoli, 2011b: 569). Иако се наведено истицање важности културно богатог контекста односило на учење страног/другог језика, оно је важно и за наставу матерњег језика, али и за друге друштвене предмете, попут историје. Поред тога, процесна драма се може примењивати и у природним наукама, па се указује на то да би се и будући инжењери током студирања могли обучити „да се носе са релевантним ситуацијама као што је дискусија о грађевинском пројекту [...] кроз ситуационо играње улога“ (Gill, 2012: 1301), а резултати истраживања које је вршено у настави географије на узорку који су чинили ученици другог разреда средње школе (гимназије) у Новом Саду показују „да ученици постижу боље резултате применом технике драме и кроз саму активну наставу“ (Lukić i sar., 2021: 187). Дакле, можемо резимирати да се драмске технике и процесна драма могу примењивати у настави предмета који припадају како друштвеним тако и природним наукама. Поред тога, у фази рефлексије процесне драме веома су важни размена мишљења и изражавање ставова који се налазе у основи разумевања које је нужно за овладавање садржајем из било које области науке. Она пружа велике могућности и за овладавање садржајима из предмета Српски језик и књижевност, нарочито ако узмемо у обзир то да настава овог предмета обухвата и интегрише садржаје из програмских области *Књижевност*, *Језик* и *Језичка култура*, којима се стичу не само књижевна и лингвистичка знања већ и усавршавају комуникативне компетенције и развија општа култура ученика.

Имплементација процесне драме у наставу српског језика и књижевности

Иако су карактеристике процесне драме и могућности за њену реализацију у настави добро описане у страној литератури (в. претходно разматрање), процесна драма за већину наших учитеља и наставника српског језика и књижевности представља непознаницу. У методама српског језика и књижевности које представљају и универзитетске

уџбенике (v. Пић, 2006; Milatović, 2013; Nikolić, 2012) процесна драма се не помиње. Ситуација није боља ни када је реч о научним или стручним радовима, јер претрагом националне библиотечке онлајн базе података (cobiss.sr) нисмо пронашли радове који се баве процесном драмом у настави српског језика и књижевности. Да би наши практичари могли да примене процесну драму, неопходна им је обука. Прегледом акредитованих програма сталног стручног усавршавања наставника, васпитача и стручних сарадника за период од 2022. до 2025. године утврдили смо да је за предмет Српски језик и књижевност постојао само један програм сталног стручног усавршавања о примени драмског метода. Реч је о семинару *Од игре до уметности – драмски метод у настави* чији је организатор Klett друштво за развој образовања (*Lista odobrenih programa stalnog stručnog usavršavanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika za školsku 2022/2023, 2023/2024 i 2024/2025. godinu*, 2022: 52). Међутим, прегледом специфичних циљева семинара и тема које се на њему обрађују нисмо могли да утврдимо његову непосредну повезаност са процесном драмом (v. <https://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=422>).² У оквиру области Општа питања наставе заступљени су програми који се баве драмским играма и драмским методом, на пример, семинари: *Наставник – ја глумац и редитељ (савремена методика наставе)*, организатор: Klett друштво за развој образовања); *Драмски метод у настави*, организатор: Удружење родитеља и наставника „Партнерски за образовање” Лесковац); *Драмске игре у настави*, организатор: БАЗААРТ (*Lista odobrenih programa stalnog stručnog usavršavanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika za školsku 2022/2023, 2023/2024 i 2024/2025. godinu*, 2022: 33, 37, 44). Прегледом садржаја ових програма утврдили смо да је једино садржајима семинара *Драмске игре у настави* обухваћено упознавање са основним пој-

² У области Предшколско васпитање и образовање акредитован је програм сталног стручног усавршавања *Више од игре – драмски метод и драмске технике у раду са децом* (организатор: Центар за драмски метод ИнДрама). Такође, у области Уметност, постоји више програма, нпр: *Драмске игре у васпитању и образовању деце* (организатор: Академија техничко васпитачких струковних студија Ниш, Одсек Пирот); *Драмски метод решавања конфликтних ситуација* (организатор: Удружење уметника „Сцене”), а на Листи програма сталног стручног усавршавања наставника, васпитача и стручних сарадника које је одобрио Педагошки завод Војводине налази се програм *Примењено позориште у настави* (организатор: Удружење просветних радника Мађара у Војводини. Видети: *Lista odobrenih programa stalnog stručnog usavršavanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika za školsku 2022/2023, 2023/2024 i 2024/2025. godinu*, 2022.

мовима драме у образовању (<https://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=1443>).³ Међутим, то је недовољно да би се практичари – учитељи и наставници српског језика и књижевности – упознали са основним теоријским поставкама драме у образовању, структуром процесне драме, драмским техникама које се примењују у њој и методичким могућностима за њену реализацију у настави српског језика и књижевности.

У драмску педагогију у реализацији курикулума и практичну корист коју школа има од драмског педагошког рада наши практичари се могу упутити захваљујући докторској дисертацији *Драмска педагогија – драмска уметност у интегрисаном образовању* Сунчице Милосављевић (Milosavljević, 2016), а нешто конкретније о процесној драми могу сазнати из докторске дисертације *Драма као методски приступ у образовању васпитача за рефлексивну праксу* Иване Стаменковић (Stamenković, 2022: 61–64). Такође, и у нашем окружењу, у Републици Хрватској, 2018. године одбрањена је докторска дисертација „Процесна драма у курикулуму савремене школе“ (Rimas Jurić, 2018). Упознавање процесне драме кроз објављену литературу, дакле, мимо институционализованог школовања, значи самостални рад и истраживање будући да је процесна драма новина у наставној пракси предмета чије садржинске специфичности пружају бројне методичке могућности за њену примену. Међутим, ваља истаћи да без успостављања теоријске основе у методичкој литератури постоји реална опасност од импровизације у пракси. Позоришна импровизација у процесној драми постоји, али не и импровизација у њеном методичком планирању. Оно је стратегија (Bowen & Neap, 2013), а у настави српског језика и књижевности током методичког планирања процесне драме ваља поћи од конкретних исхода који се желе реализовати и адекватних драмских метода који то омогућавају. Међутим, ауторка Римац Јуриновић указује на то да је процесна драма жив процес који се некада „не одвија како смо испланирали“, те је у том

³ Програм *Драмски метод у настави* се бави основним техникама анализе драмског текста и његовог постављања на сцену (v. <https://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=913>), а програм *Наставник – ја глумац и редитељ (савремена методика наставе)* оспособљава наставнике да примењују редитељске поступке и да драматизују текстове остварујући кроз интеграцију међупредметно повезивање садржаја (v. <https://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=508>).

случају „потребно репрограмирање, односно микропланирање” како би се ток драме вратио у планираном смеру, те да у том микропланирању учествују сви учесници процесне драме (Rimas Jurinović, 2018: 101). Репрограмирање је потребно и из разлога што је структура часа на коме се примењује процесна драма флексибилна јер се „прилагођава потребама и интересовањима учесника; водитељ је у улози фасилитатора, а не наставника, тако да је слободан да експериментира” (Van de Water, McAvoy, Hunt, 2015, према: Milosavljević, 2016: 70). Међутим, то експериментисање не значи „лутање”, већ коришћење различитих драмских метода и техника, њихово комбиновање, укрштање, како би се планирани исходи реализовали. Са оваквим начином рада пожељно је почети већ од првог разреда основне школе јер процесна драма има „своје корене у драмској игри” (Yule, 2017: 278) која је представљала начин на који су деца стицала знања у систему предшколског васпитања и образовања, и она имају склоност „да уче кроз драмску игру” (Bowen & Neap, 2013: 7). Многи краћи књижевни текстови који се обрађују у првом разреду, попут басни могу имати и улогу претекста. Показаћемо то на примеру Доситејевих басни „Два јарца” и „Две козе” које представљају прописане програмске садржаје у овом разреду. Избор ових текстова иницирала је и уџбеничка литература, конкретно методичка апаратуре Читанке за први разред основне школе „Чувари маште” у којој се налази одељак *Стварамо* у коме су за ученике осмишљена следећа два креативна задатка: „Смислите и представите разговор два јарца и две козе. После тога замислите да разговарате с ликовима из ових басни. Поставите им питања помоћу којих ћете открити зашто су се они тако понашали” (Jović, 2021: 43). Учитељ текстове басни може прочитати ученицима или их у њих увести техником замишљања. То је вођена фантазија у којој ученици замишљају радњу басне док им учитељ о њој сликовито приповеда. Након тога, ученици могу добити задатак да осмисле питања која би желели да поставе замишљеним ликовима из басне, те се у наставку може осмислити интервју у којем би ученици у улози ликова из басне одговарали на питања која им постављају њихови вршњаци. Наведено би представљало својеврсну игру улога које могу да се смењују (ученици који постављају питања и ученици који имају улогу ликова из басне), а захтева од ученика да се уживе у психологију лика (јарца или козе) у чијој су улози, у мотиве које покрећу његово понашање, бриге, жеље. Након тога, може се организовати суђење јарчевима из Доситеје-

ве басне у којем би и сам учитељ имао улогу, нпр. улогу судије, а ученици се према својим афинитетима определили за улогу адвоката или тужиоца и на импровизованом „суђењу“ износили аргументе у прилог невиности или кривице ових ликова. Наставник у улози судије би постао ко-креатор фиктивног света суђења и подстицао би рефлексију ученика, што се и истиче као једна од његовог улога у процесној драми, као и то да он „доводи у питање размишљање, идеје, одговоре и реакције ученика“ (Stamenković, 2015: 816). Фази рефлексије претходила би импровизација, а за њу мотивација „може бити емпатија са одређеним ликом или ситуацијом“ (Smith, 2016: 9). Импровизација би имала циљ да ученици представе другачији крај басне „Два јарца“ (који може бити у складу са „пресудом“ која је донета на суђењу), а реализовала би се радом у пару или по групама. Током рефлексивне фазе ученици би разговарали о томе шта су све кроз игру научили на часу и разменили мишљења и ставове о томе како се преговарањем могу решити сукоби. Процесна драма би у овом случају доприносила не само разумевању басне,⁴ већ и реализацији васпитних циљева који представљају важни сегмент књижевне анализе. Наведено представља само скицу могућег приступа књижевном тексту посредством процесне драме, а могућности њене примене су бројне, те њено извођење у настави захтева од практичара да овладају техникама⁵ које се у њој могу користити.

Закључак

Процесна драма је средство учења. Она се ослања на драмске елементе да би се створио контекст који подржава искуствено учење које је и интерактивно и може се примењивати у настави на свим нивоима образовања. Иако представља релативно нов метод учења (развијена је у последњој трећини 20. века), анализа литературе представљене у раду показује да су њене карактеристике и могућности коришћења у настави добро представљене. Ипак, за методичку теорију и праксу наставе срп-

⁴ Поред тога, она доприноси и другим програмским исходима у првом разреду, попут „изражавања свог мишљења о понашању ликова у књижевном делу“, „учитивог учења у вођеном и слободном разговору“ и др. (*Pravilnik o planu nastave i učenja za prvi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja i programu nastave i učenja za prvi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja*, 2017: 4).

⁵ За више информација видети књигу Иве Груић (Gruić, 2002).

ског језика и књижевности процесна драма представља новину, мада су садржаји о драмским играма и драматизацији саставни део методичког образовања васпитача, учитеља и наставника српског језика и књижевности, а у методикама које датирају још из осамдесетих година прошлог века описане су драмске и сценске вежбе и часови који се називају „драмским спектаклом“, а на којима су присутне неке технике, попут „замисљања“ које се користи и у процесној драми (Rosandić, 1986: 149–151). Да би се процесна драма имплементирала у наставу српског језика и књижевности, потребно је знање практичара о драмским и сценским играма, вежбама и техникама надоградити, те их оспособити за њихову примену, јер коришћење процесне драме захтева „вештину наставника“, али и „спремност да буде спонтан и ризикује“ (Dunn, 2016: 129). Сматрамо да тај ризик подразумева свесно експериментисање и да одражава како креативност наставника тако и његово знање, те је и због тога потребно упознати учитеље и наставнике српског језика и књижевности са теоријом процесне драме и методичким могућностима за њену примену. Овим се отвара простор за методичка истраживања у овој области како би се поставила теоријска основа која уважава садржинске специфичности предмета, те касније, испитали и ефекти примене. Пут од методичке теорије до примене у пракси често је неизвесан, али будући да процесна драма и сама представља изазов, методички је изазов и њено истраживање и потенцијална имплементација као нове методе у наставу српског језика и књижевности.

Литература

- Athiemoolam, L. (2004). *Drama in Education and Its Effectiveness in English Second/Foreign Language Classes*. Retrieved June 1, 2025 from <https://citeserx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=6207c8dd2422e771267762edc8d1f5e2523de001>
- Bethlenfalvy, A. (2020). *Living through extremes in process drama*. Budapest – Paris: Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L'Harmattan Publishing. <https://doi.org/10.56037/978-2-343-20662-2>
- Bolton, G. (1992). *New perspectives on classroom drama*. Herts: Simon and Schuster.
- Bowen, P. & Heap, S. B. (2013). *Planning Process Drama: Enriching teaching and learning*. London – New York: Routledge – Taylor & Francis Group.

- Davis, D. (eds.) (2010). *Gavin Bolton: The Essential Writings*. Stoke on Trent: Trentham Books.
- Dunn, J. (2016). Demystifying Process Drama: Exploring the Why, What, and How. *NJ: Drama Australia Journal*, 40(2), 127–140. <https://doi.org/10.1080/14452294.2016.1276738>
- Đorđević, Ž. (2015). Potrebe nastavnika za obrazovanjem i osnaživanjem za primenu drame u obrazovno-vaspitnom radu u našim školama. U S. Milosavljević (ur.), *Kulturna uloga škole i obrazovna uloga kulture – Drama u obrazovanju*, Zbornik radova sa međunarodne konferencije sa međunarodnim učešćem, 19–21. jun 2015, Beograd (str. 51–55). Beograd: Bazaart. <http://bazaart.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ZBORNIK-Kulturna-uloga-skole-i-obrazovna-uloga-kulture-Drama-u-obrazovanju.pdf>
- El-Nasr, M. S., Vasilakos, T. & Robinson, J. (2008). Process Drama in the Virtual World – A Survey. *International Journal of Arts and Technology*, 1(1), 13–33. <https://doi.org/10.1504/IJART.2008.019875>
- Gill, C. (2012). Process Drama: Bridging the Arts and the Sciences. *Social Sciences & Humanities*, 20(4), 1299–1310.
- Gruić, I. (2002). *Prolaz u zamišljeni svijet – procesna drama ili drama u nastajanju: priručnik za odgajatelje, učitelje, nastavnike i sve one koji se bave dramskim radom s djecom i mladima*. Zagreb: Golden marketing.
- Hadzigeorgiou, Y., Kampouroupoulou, M. & Fokiali, P. (2015) The Aesthetic Appreciation of Nature in School Science Education: How Science Learning Can Help Raise Environmental Awareness. *Creative Education*, 6, 745–752. <https://doi.org/10.4236/ce.2015.68077>.
- Idogho, J. A. & Kayode, T. H. (2022). *Drama in education as a veritable tool for learner's autonomy: Case study of selected D. I. E lesson strategies*. Retrieved May 20, 2025 from https://www.researchgate.net/publication/361417014_DRAMA_IN_EDUCATION_AS_A_VERITABLE_TOOL_FOR_LEARNER'S_AUTONOMY_CASE_STUDY_OF_SELECTED_DIE_LESSON_STRATEGIES
- Ilić, P. (2006). *Srpski jezik i književnost u nastavnoj teoriji i praksi: metodika nastave*. Novi Sad: Zmaj.
- İşyar, O. O. & Akay, C. (2017). The Use of "Drama in Education" in Primary Schools from the Viewpoint of the Classroom Teachers: A Mixed Method Research. *Journal of Education and Practice*, 8(28), 215–230.
- Janjić, M. (2008). *Savremena nastava govorne kulture u osnovnoj školi*. Novi Sad: Zmaj.

- Jović, V. (2021). *Čuvari mašte: čitanka: srpski jezik za prvi razred osnovne škole*. Beograd: BIGZ školstvo.
- Kamenov, E. (2006). *Obrazovanje predškolske dece*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kamenov, E. (2010). *Mudrost čula. Deo IV. Dečje govorno stvaralaštvo*. Novi Sad: Dragon Games DOO.
- Kao, S. M. & O'Neill, C. (1998). *Words into worlds: Learning a second language through process drama*. Stamford, CT: Ablex Publishing Corporation.
- Kipling, A. (2017). The Praxis of Dorothy Heathcote: A Paradigm in its own Right? *Andragoške studije*, II, 79–88.
- Kopas-Vukašinić, E. (2006). Uloga igre u razvoju dece predškolskog i mlađeg školskog uzrasta. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 38(1), 174–189. <https://doi.org/10.2298/ZIPI0601174K>
- Lista odobrenih programa stalnog stručnog usavršavanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika za školsku 2022/2023, 2023/2024 i 2024/2025. godinu (2022)*. Beograd: Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja. Retrieved JUN 27, 2025 from <https://zuov.gov.rs/lista-odobrenih-programa-stalnog-strucnog-usavrsavanja-nastavnika-vaspitaca-i-strucnih-saradnika-za-skolsku-2022-2023-2023-2024-i-2024-2025-godinu/>
- Liu, J. (2002). Process drama in second- and foreign-language classrooms. In G. Brauer (eds.): *Body and Language: Intercultural learning through drama* (pp. 51–70). Westport, Connecticut: Ablex Publishing.
- Lukić, A., Đukićin Vučković, S., Ivkov-Džigurski, A., Ivanović Bibić, Lj. i Jovanović, T. (2020). Tehnika upotrebe drame u nastavi geografije. *Pedagoška stvarnost*, LXVI(2), 179–190.
- Mađarev, M. (2015). Kreativna drama u vaspitanju i obrazovanju. S. Milosavljević (ur.), *Kulturna uloga škole i obrazovna uloga kulture – Drama u obrazovanju*, Zbornik radova sa međunarodne konferencije sa međunarodnim učešćem, 19–21. jun, 2015, Beograd (str. 11–12). Beograd: Bazaart. <http://bazaart.org.rs/wp-content/uploads/2015/10/ZBORNİK-Kulturna-uloga-skole-i-obrazovna-uloga-kulture-Drama-u-obrazovanju.pdf>
- Marinković, S. (1987). *Stvaralačka nastava srpskohrvatskog jezika i književnosti*. Beograd: Eksportpres.
- Marinković, S. (2000). *Metodika kreativne nastave srpskog jezika i književnosti*. Beograd: Kreativni centar.
- Milatović, V. (2013). *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti u mlađim razredima osnovne škole*. Beograd: Učiteljski fakultet.

- Milosavljević, S. (2016). *Dramska pedagogija – dramska umetnost u integrisanom obrazovanju* (Neobjavljena doktorska disertacija). Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu, Fakultet dramskih umetnost. https://eteze.arts.bg.ac.rs/handle/123456789/146?locale-attribute=sr_RS
- Milovanović, B. (2019). Dramski metod u razvoju govora dece predškolskog uzrasta. *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta Prizren – Leposavić*, 13, 187–199.
- Milovanović, B. (2023). Govorne igre i vežbe u preškolskom periodu. U B. Milovanović i M. Stakić (autori): *Teorijsko-metodički pristup govornim igrama i vežbama* (str. 13–98). Leposavić: Univerzitet u Prištini – Kosovskoj Mitrovici, Učiteljski fakultet u Prizrenu – Leposaviću.
- Muratović Drobac, V. (2015). Dramske igre na predškolskom nivou. *Detinjstvo*, XLI(3), 83–86.
- Nikolić, M. (2012). *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- O'Neill, C. (1995). *Drama worlds: A framework for process drama*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- O'Sullivan, C. & Price, N. (2019). Perceptions of Play and Drama in Education in Early Years Classrooms in China. *Drama Research*, 10(1), 1–41. <https://www.researchgate.net/publication/341574995>
- O'Toole, J. (1992). *The process of drama. Negotiating art and meaning*. London: Routledge.
- O'Toole, J. & Dunn, J. (2002). *Pretending To Learn: Helping Children Learn Through Drama*. French's Forest, N.S.W: Pearson Education.
- Perić Kraljik, M. (2006). O dramskim igrama za djecu predškolskog uzrasta. *Život i škola*, LII(15–16), 147–154.
- Petrović, K. (2021). *Angažovana drama u nastavnoj praksi*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/18556>
- Piazzoli, E. (2011a). Didattica process drama: principi di base, estetica e coinvolgimento. *Italiano LinguaDue*, 3(1), 439–462. <https://doi.org/10.13130/2037-3597/1243>
- Piazzoli, E. (2011b). Process Drama: The Use of Affective Space to Reduce Language Anxiety in the Additional Language Learning Classroom. *Research in Drama Education*, 16(4), 557–574.
- Piazzoli, E. (2012). Engage or Entertain? The Nature of Teacher/participant Collaboration in Process Drama for Additional Language Teaching. *Scenario*, 6(2), 28–46.

- Piazzoli, E. (2014). Engagement as Perception-in-Action in Process Drama for Teaching and Learning Italian as a Second Language. *International Journal of Language Studies*, 8(2), 91–116.
- Piazzoli, E. (2016). Mapping an Ethnography of Change in Teachers of Italian (L2) Learning Process Drama. *Teaching Italian Language and Culture Annual, (TILCA)*, 1, 96–114.
- Popović, J. (2022). Dramske kompetencije predškolskog vaspitača. *Metodička teorija i praksa*, 25(1), 97–107.
- Pravilnik o planu nastave i učenja za prvi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja i programu nastave i učenja za prvi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja* (2017). Službeni glasnik Republike Srbije – Prosvetni glasnik, LXVI(10), 1–51.
- [Program stručnog usavršavanja] *Dramske igre u nastavi* (2022). Retrieved JUN 27, 2025 from <https://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=1443>
- [Program stručnog usavršavanja] *Nastavnik – ja glumac i reditelj* (2022). Retrieved JUN 27, 2025 from <https://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=508>
- [Program stručnog usavršavanja] *Dramski metod u nastavi* (2022). Retrieved JUN 27, 2025 from <https://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=913>
- [Program stručnog usavršavanja] *Od igre do umetnosti – dramski metod u nastavi* (2022). Retrieved JUN 27, 2025 from <https://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=422>
- Rapajić, S. (1997). Dečja igra – začetak dramske igre. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 1, 187–195.
- Rimac Jurinović, M. (2016a). Process Drama as a Form of Cooperative Learning. *Croatian Journal of Education*, 18(2), 239–253. <https://doi.org/10.15516/cje.v18i0.2107>
- Rimac Jurinović, M. (2016b). Procesna drama kao učinkovit pristup u postizanju odgojnih ishoda u suvremenoj osnovnoj školi. *Hrvatski: časopis za teoriju i praksu nastave hrvatskoga jezika, književnosti, govornoga i pismenoga izražavanja te medijske kulture*, XIV(1), 53–72.
- Rimac Jurinović, M. (2018). *Procesna drama u kurikulumu suvremene škole*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. <https://core.ac.uk/download/pdf/299375534.pdf>

- Rosandić, D. (1986). *Metodika književnog odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Smith, A. (2016). Creative English: balancing creative and functional language needs for adult refugees, asylum seekers and migrants. *Scenario*, I, 1–17.
- Stakić, M. (2016). Igre mašte u funkciji razvoja govora dece predškolskog uzrasta. U E. Kopas-Vukašinović i B. Stojanović (ur.): *Savremeno predškolsko vaspitanje i obrazovanje: Izazovi i dileme*, posebna izdanja, knjiga 20 (str. 129–140). Jagodina: Fakultet pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu.
- Stakić, M. (2023). Govorne igre i vežbe u nastavi srpskog jezika u mlađim razredima osnovne škole. U B. Milovanović i M. Stakić (autori): *Teorijsko-metodički pristup govornim igrama i vežbama* (str. 99–224). Leposavić: Univerzitet u Prištini – Kosovskoj Mitrovici, Učiteljski fakultet u Prizrenu – Leposaviću.
- Stamenković, I. (2015). Dramska umetnost i obrazovanje: različiti pravci i pristupi u primeni dramskih i/ili pozorišnih tehnika. *Nastava i vaspitanje*, LXIV(4), 809–822. <https://doi.org/10.5937/nasvas1504809S>
- Stamenković, I. (2022). *Drama kao metodski pristup u obrazovanju vaspitača za refleksivnu praksu*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/21085>
- Taylor, P. & Warner, C. (2006). Introduction. In P. Taylor & C. Warner (eds.): *Structure and Spontaneity: The Process Drama of Cecily O'Neill* (pp. 1–26). Stoke on Trent: Trentham Books.
- Van de Water, M., McAvoy, M. & Hunt, K. (2015). *Drama and Education: Performance Methodologies for Teaching and Learning*. London – New York: Routledge – Taylor & Francis.
- Van de Water, M. (2021). Drama in education: why drama is necessary. In S. N. Vachkova, A. Isakova & A. Koptelov (eds.), *SHS Web of Conferences*, The Third Annual International Symposium „Education and City: Education and Quality of Living in the City” (Education and City 2020), vol. 98 (pp. 02009). <https://doi.org/10.1051/shsconf/20219802009>
- Wagner, B. J. (1976). *Dorothy Heathcote: Drama as a Learning Medium*. Washington. DC. National Education Association.
- Yule, J. (2017). Train The Trainer: An Analysis of Cecily O'Neill's Process Drama Approach in Teacher. *Journal of Emerging Trends in Educational Research and Policy Studies (JETERAPS)*, 8(5), 278–284.

Mirjana Stakić

University of Kragujevac, Faculty of Education, Užice

APPLICATION OF PROCESS DRAMA IN SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

Summary: The application of process drama in teaching the Serbian language and literature represents an innovation, and this paper was written with the aim of implementing it as a teaching method. A review and analysis of the literature was conducted to theoretically present the features of process drama (focus on the process, absence of an audience, teacher playing a role, use of drama techniques, episodic structure, etc.), its structure and planning, and to highlight some of the positive effects of its application in teaching. A lack of methodological papers in the field of Serbian language and literature teaching addressing this topic was observed, so a review of literature and accredited professional development programs with content related to drama pedagogy was provided, which could potentially contribute to the implementation of process drama in Serbian language and literature teaching. Furthermore, some methodological possibilities for its implementation were discussed and a model of implementation was outlined. This opens space for further methodological research into the possibilities of applying process drama in Serbian language teaching, which would potentially justify its implementation in practice — that being the main conclusion of the paper.

Keywords: *drama pedagogy, drama activities, Serbian language and literature as a school subject, process drama, teaching methods of Serbian language and literature.*